

Vakıf İnsan
Sabri ÖZPALA'YA
ARMAĞAN

İSLÂMÎ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI

Araştırma-İnceleme Dizisi: 20

Kitabın Adı:

Vakıf İnsan Sabri ÖZPALA'YA ARMAĞAN

Yayına Hazırlayanlar:

Dr. İsmail KURT - Seyit Ali TÜZ

Koordinatör ve Editör:

Dr. Bedreddin ÇETİNER

Baskı, cilt: SEÇİL OFSET, 100. Yıl Mah. 4. Cad. Massit Matbaacılar
Sit. No: 77, 34218 İstanbul / Bağcılar, (0212) 629 06 15 in-
fo@secilofset.com.tr
Sertifika No.: 44903

ISBN: 978-625-94228-0-0

1. Basım: İstanbul, Ocak 2024 / 500 adet basılmıştır.

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI

İskender Paşa Mahallesi, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; 34080
Fatih/İstanbul, Tel.:(0212) 523 54 57 Faks: 523 65 37
Web Site: <http://www.isavvakfi.org>–isav.org.tr
e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org

***Vakfımıza, Bakanlar Kurulu'nun 29.11.1989 tarih ve
89-14837 sayılı Kararıyla vergi muafiyeti tanınmıştır.***

**MÂTURÎDÎ'NİN TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN'INDA
MUHAMMED B. SÂİB EL-KELBÎ'YE ATFEDİLEN
TEFSİR VERİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Kerim ÖZMEN*

Giriş

Tarihsel süreçte Kur'ân'ı anlama ve açıklama çabaları onun nüzûlünden beri var olagelmıştır. Hz. Peygamber devri ile başlayan bu süreç kesintisiz günümüze kadar devam etmiştir. “Kur'ân'ı anlama ve açıklama” çabası olarak ifade edebileceğimiz tefsir faaliyetinin rengi, niceliği ve niteliği de her dönemin ilmi ve fikri gelişimi ve durumu ile irtibatlı olarak değişim ve gelişim göstermiştir. Bunun yanında tefsirin kaynaklarında da çeşitlilik ve gelişim söz konusu olmuştur.

Özellikle sahabe asrında tefsirin kaynaklarını Kur'ân, Hz. Peygamber'in sünneti, Arap dili vb. araçlardan istifade ile gerçekleştirilen bireysel ictihad ve Ehl-i kitap kültürü gibi hususlar oluşturmaktaydı.¹ Tâbiîn neslinden olan müfessirler sahabeden aldıkları tefsir birikimini genel olarak birebir korudukları gibi bu birikimi manen de aktararak tefsir malzemesinin artmasını dolayısıyla da bir sonraki dönem için kaynakların çoğalmasını sağlamışlardır.² Tebe-i tâbiîn dönemi ve sonrasında zamanla bu kaynaklar çeşitlenmiş bunlara yeni kaynaklar eklenmiştir. Her müfessir kendi zamanına kadar gelen birikimi esas alarak dönemindeki yeni kaynaklardan da istifade ile eserini meydana getirmiştir.

---

* Dr.Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Muhammed hüseyin ez-Zehebî, et- Tefsîr ve'l- Müfessirîn, Mektebetü Vehbe, 3. Baskı Kâhire 1985, 1/37-59. Kur'ân tefsirinin kaynaklarıyla ilgili ayrıca bk. Sadrettin Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.

² Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, İsam Yayınları, İstanbul-Ankara 2022, s.129.

Tefsir literatürünün önemli simalarından Hanefî düşünce ekolüne mensup bir alim olan İmam Mâtürîdî'nin (ö.333/944) dirayet tefsiri niteliğindeki eseri Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın da geniş bir kaynak yelpazesine sahip olduğu görülmektedir. Bunlar temelde filoloji, tefsir, hadis, fıkıh kelim gibi alanlara da dair kaynaklardan oluşmaktadır.³ O, bu kaynakları kendi tefsir yöntemi muvacehesinde dakik bir şekilde değerlendirerek bunlardan istifade etmiştir.

Erken dönem tefsir anlayışının önemli temsilcilerinden biri olan Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö.146/763) de Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın tefsir kaynakları arasında yer almaktadır. Konunun daha anlaşılır bir çerçevede sunumu için bu noktada öncelikle Kelbî'nin literatürdeki konumuna dair değerlendirmeler yapılacak daha sonra ise Mâtürîdî'nin tefsir kaynağı olarak durumu tahlil edilecektir.⁴

1. Kelbî ve Literatürdeki Konumu

Ebü'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, Kelb kabilesine mensup, Kûfeli tefsir, tarih (ahbâr), meşhur olaylar-günler ve nesep âlimiydi.⁵ İbnü'l-Kelbî diye marûf olan oğlu Hişâm da önemli bir tarih ve nesep alimidir.⁶ Kelbî, tebe-i tâbiîn neslinden olup tefsir ilminin teşekkül devri diyebileceğimiz ilk dönemlerinin meşhur sima-

---

³ Konuyla ilgili detaylı değerlendirme için bk. Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s.57-7; Ali Karataş, "Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı", EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler-, 2010, cilt: XV, sayı: 47, s. 161-174; Melikşah Sezen, *İmam Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, Kökler Yayınları, İstanbul 2018, s.23-33.

⁴ Türkçe literatürde Kelbî'nin tefsir ilmindeki konumuna dair henüz geniş boyutta bir çalışmanın yapılmadığını belirtmek gerekir. DİA'daki Kelbî maddesinden (bk. İsmail Cerrahoğlu "Muhammed b. Sâib el- Kelbî", DİA, Ankara 2022, XXV/205-206.) sonra konuya dair müstakil ilk akademik çalışma Ali Karataş tarafından yapılmıştır. Bk. Ali Karataş, "Kelbî ve Yorumları", *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 2019, s. 1-15. Halihazırda Kocaeli Üniversitesi SBE Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı öğrencisi Burhan Yazıcı, Prof. Dr. Mehmet Çiçek danışmanlığında "Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsir Rivayetleri ve Literatüre Katkısı" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamaktadır.

⁵ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el- Fihrist*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s.229-300. (Arapça metin kısmı); Ayrıca bk., İsmail Cerrahoğlu "Muhammed b. Sâib el- Kelbî", XXV/205-206.

⁶ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el- Fihrist*, s.301. (Arapça metin kısmı)

larından birisidir. O, tefsir alanında ilk eser telif edenlerden birisi olarak tanınır. İbnü'n-Nedîm (ö.385/995 [?]) onun tefsirinden bahseder ve davet üzerine gittiği Basra'da tefsirini imla ettirdiği bilgisine yer verir.⁷ Buradan onun tefsirinin döneminde yazılı olarak tedavülde olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca onun tefsirinin Kur'ân'ın tamamını kapsadığı söylenmektedir.⁸ Keza bazı kaynaklar, Abdurrahman b. Muhammed el-Ezdî'nin, Ebân b. Tağlib (ö.141/758), Kelbî ve tâbiünden Ebû Ravk Atıyye b. Hâris'in (ö.?) eserlerini cemederek Garîbü'l- Kur'ân'a dair bir eser meydana getirdiği bilgisine yer verir.⁹ Bu bilgiye göre, Kelbî'nin Garîbü'l-Kur'ân'a dair bir eserinin olduğu söylenebileceği gibi¹⁰ tefsirinde bu konuya dair geniş bilgiye yer vermiş olduğu da düşünülebilir.

Kelbî'nin rivayetleri hakkında yapılan değerlendirmeler genelde olumsuzdur. Ancak hakkında olumlu değerlendirmelerin hiç olmadığı da söylenemez. Bu bağlamda Katâde (ö.117/735) "Tefsirde Kelbî ile yarışacak ona denk birini görmedim"¹¹ demiş; Zehebî (ö.748/1348) de rivayette zayıf olmasına rağmen tefsirde zirve olduğunu ve geniş bir ilme sahip olduğunu söyleyerek onun hakkında

---

⁷ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.115, 299. (Arapça metin kısmı)

⁸ *Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, editör: Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, Dâru İbn Hazm, Suudi Arabistan 2017, 1/345.

⁹ Yâkût el- Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-VII, Beyrut 1993, I/38.

¹⁰ Hüseyin b. Muhammed en- Nassâr, "Kütübü Garîbi'l-Kur'ân", *Nedvetü 'inâyeti'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecmau'l-Melik Fehd li Tıbbâati'l-Mushafi's-Şerîf, Medine-i Münevvere 1424/2003, 4/ 327.

¹¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir, Mekte, ts., 1/47. Taberî tefsirinin Abdülmuhsin et-Türkî tahkikinde bu ifade "*Tefsirde Kelbî ile yarışacak kimse kalmadı.*" şeklinde geçmektedir. Kelbî'nin tefsirdeki konumuna dair iki tahkikte geçen farklı ifadeler dikkat çekicidir.

Bu noktada yazmalardaki müstensih hataları vb. hususlara dair tespitler için Taberî tefsirinin yazmaları hakkında bir tetkikin yapılması gayet yerinde bir çalışma olacaktır. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecr, Kahire 2001, 1/87. Bu değerlendirmeyi yapan Katâde hicrî 117'de vefat ettiğine göre Kelbî tefsirini bu tarihten önce yazmış ve tefsirdeki şöhretini yine bu tarihten önce kazanmış olmalıdır.

övücü ifadeler kullanmıştır.¹² Bunun yanında onun hakkında ağır ithamlarda bulunan alimler de olmuştur. Örneğin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Kelbî'nin tefsirinin baştan sona yalanla dolu olduğunu ve ona bakmanın câiz olmadığını belirtmiştir.¹³ Ayrıca Kelbî → Ebû Sâlih Bâzân (ö.?) → Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) zinciriyle gelen tefsir rivayetlerine karşı uyarılar yapılmış, İbn Abbas'tan gelen tefsire dair rivayet tariklerinin en zayıfının bu olduğu söylenmiştir. Öyle ki konuyla ilgili bazı eserlerde, Ebû Sâlih'in Kelbî'ye, İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerinin asılsız olduğu ve bunları başkalarına nakletmememe-

---

¹² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, 9/267.

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li Ahlâki'r-Râvî ve âdâbi's-Sâmî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Müessesetü'r-Risâle Beyrut 1996, 2/232. Hatîb, aynı bağlamda Ahmed b. Hanbel'in, "*Megâzî, melâhim ve tefsir alanında yazılmış olan kitapların aslı yoktur.*" şeklindeki sözünü aktarmış ve bunu, müelliflerinin iyi olmayan halleri ve kendilerine dair olumsuz algı, bu kitapları nakledenlerin adalet vasfını haiz olmayışı ve kıssacıların bunlara birtakım ilavelerde bulunmaları gibi sebeplerle içerdikleri bilgilerin sıhhati ve mevsukiyeti açısından güvenilir olmamaları ile açıklamaya çalışmıştır. Zerkeşi (ö.794/1392) de benzer şekilde, Ahmed b. Hanbel'in takipçilerinden muhakkik alimlerin onun bu sözünden kastının ne olduğunu "bu tür eserlerde galib olan yaygın olan yöntemin bilgilerin sahih, muttasıl bir sened olmaksızın aktarılmış olmasıdır. Ancak bu bunlar içerisinde hiç sahih yok manasına gelmez." şeklinde açıkladıklarını belirtir. Bk. Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır el-Mısri ez-Zerkeşi eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, 2/173. Ancak bazı kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'den "*Ahkâma taalluk eden konulardaki rivayetlerde müteşeddîd, fezâil vb. konularda ise müsamahakâr davrandık*" dediği rivayet edilmektedir. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1981, s.11.

*Bu vb. eleştirel söylemlerin anlaşılması noktasında şu hususa da işaret etmek gerekir: "Özellikle ilimlerin teşekkül süreçleri diyebileceğimiz tedvin ve tasnif dönemlerinde, ilimlerin (mümessillerinin) birbirlerine karşı aşırı eleştirel söylemlerinde mesleki asabiyetin önemli bir etkisi olduğu unutulmamalıdır." Bu değerlendirme, 10.12.2022 günü konuyla ilgili kendisiyle yaptığımız ilmî müzakerede Bursa Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümünden İlahiyat kökenli araştırmacı Doç. Dr. Mehmet Ulukütük tarafından dile getirilmiştir.

sini istediği, yine bizzat kendisinin de Ebû Sâlih'ten rivayetlerinin yalan olduğunu dile getirdiği bilgisine yer verilir.¹⁴

Konuya dair yapılan bazı değerlendirmelerde Kelbî örneğinde olduğu gibi tefsir alanında rivayetleriyle bilinen bazı zevata karşı yöneltilen tenkitlerde, nakle dayalı tefsir verilerindeki zafiyet olgusu üzerinde durulmuştur. Bu tür verilerdeki zafiyetin kaynağı ve sebebi olarak ise uydurma olgusu, isrâiliyat ve tefsir rivayetlerinde isnadların hazfi gibi hususlar dile getirilmiştir.¹⁵ Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, özellikle Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbas (ö. 68/687-88) gibi ilimde otoritesi olan sahabeye isnad edilerek uydurulduğu söylenen tefsir verilerinin tamamen ilmi bir kıymeti olmadığı da söylenemez. Burada asıl sorun ve değersiz olan şey bu gibi verilerin sahabenin önde gelen zevatı başta olmak üzere başkalarına nispet edilmesidir. Yoksa bu tefsirlerin bizâtihi rey ve icthad olarak ilmî bir değer ifade ettiği¹⁶ söylenebilir. Bu bağlamda, literatürde birileri tarafından rivayet yönüyle muteber kabul edilmeyen bir tefsir malzemesi, bir başkası tarafından icthâdî yorum olarak değer ifade ettiği düşünülerek makbul sayılmış olabilir. Bu yüzdendir ki bu tür tefsir verileri müfessirlerin geneli tarafından tamamen yok sayılmış, tarihsel süreçte oluşan tefsir literatürü içerisinde az veya çok yerini almıştır.

Kaynaklara bakıldığında Kelbî'nin hadis ve tefsir ilimlerindeki konumunun farklı değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada İbn Adî (ö. 365/976) Kelbî'nin özellikle Ebû Sâlih kanalıyla gelen makbul hadislerinin bulunduğunu, tefsir ilminde tanınmış biri olduğunu, kendisinden daha uzun ve daha doyurucu başka bir tefsir yazar olmadığını ondan sonra Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) geldiğini; ancak Mukâtil b. Süleymân'a nispet edilen bazı değersiz görüşler nedeniyle Kelbî'nin ona tercih edildiğini belirtir. Ayrıca Şu'be b. el-

¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 7/275-276. Ayrıca bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*, thk. Ebu Abdurrahman Fevâz Ahmed, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002, s. 59.

¹⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vebhe, Kâhire 1985, 1/156-164.

¹⁶ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, Beyrut 2006, s.198; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2008, s.370-371. Tefsir rivayetlerinin problemleri ile ilgili ayrıca bk. Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, Fecr Yayınları, Ankara 2021, s.239-339.

Haccâc (ö. 160/776) Süfyân es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778) Hammâd b. Seleme b. Dînâr el-Basrî (ö. 167/784) İsmâîl b. Ayyâs b. Süleym el-Hımsî (ö. 181/797) gibi sika olan kimselerin Kelbî'den rivayette bulduklarını, onun tefsirine rıza gösterdiklerini, hadis konusunda ise kabul edilemeyecek bazı münker rivayetlerinin olduğunu, ancak zayıf bir râvi olmasına rağmen hadislerinin yazılabileceğini söyler.¹⁷

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) "Hadis alanında kendilerine güvenilmeyecek olan bazı kimselerden tefsir almanızda mütesâhil davranabilirsiniz." şeklindeki ifadeleri de konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu sözlerinin devamında o, Leys b. Ebî Süleym (ö.148/76), Cüveybir b. Saîd (ö. 140/757'den sonra), Dahhâk (ö. 105/723) ve Muhammed b. Sâib gibi zevatın isimlerini zikrederek bu kimselerin hadis rivayeti konusunda övülen şahıslar olmadığını, ancak onlardan tefsir yazılabileceğini ifade etmiştir.¹⁸ Böylesi kimseler bütün meşguliyetlerini tefsire hasredip hadis ilminin gerektirdiği ilmi donanımına sahip olamadıklarından hadis sahasında makbul sayılmamışlardır.¹⁹ Bu tür konuların sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini yapabilmek için tefsir-hadis gibi disiplinlerin nakil anlayışlarının ve ilgili disiplinlerin kendine has ortak zihniyeti olan paradigmalarının genel olarak farklı bir karakterde olduğunun göz ardı edilmemesi gerekir.²⁰

Kelbî'ye dair yapılan bu değerlendirmelerden sonra şimdi tefsir literatürünün önemli eserlerinden sayılan Mâtûrîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân isimli tefsirinin kaynağı olarak Kelbî'ye atfedilen tefsir malzemesi ele alınacaktır.

---

¹⁷ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, 7/284. Şemsüddîn ez-Zehebî, burada geçen "kendisinden daha uzun ve daha doyurucu başka bir tefsir yazan olmadığı" ifadesini, hicrî II. asırda tefsirle meşgul olanlar arasında ve tefsirlerinde sadece kendi görüşlerine yer verenler içerisinde Kelbî ayarında kimse olmadığı şeklinde anladığını belirtir. Bk. Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/267.

¹⁸ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/286-287.

¹⁹ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/286.

²⁰ Bu noktada erken dönem tefsirinin nakil anlayışı hakkında değerlendirmeler için bk. Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, s. 31-175.

2. Mâturîdî'nin Tefsir Kaynağı Olarak Kelbî

Te'vîlât'ta geçen Kelbî referansları ile ilişkilendirilen tefsir verileri incelendiğinde Mâturîdî'deki Kelbî algısının olumsuz olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Mâturîdî'nin, hakkındaki olumsuz yarğalar sebebiyle vefatından sonra neredeyse bir buçuk asırlık bir zaman dilimi içerisinde tefsirle işğal edenlerin görmezden geldiği Mukâtil b. Süleymân'ın (ö.150/767) tefsire dair görüşlerini önemseyip ona ilk defa hatırı sayılır miktarda atıfta bulunarak meşruiyet kazanmasına katkı sağlamış bir müfessir olduğunu²¹ da hatırlamak gerekir.

Mâturîdî, bazı yorumlarını isabetli bulmasa da Kelbî'yi yok saymamış, tefsirini kaynak olarak kullanmıştır. Bu noktada bir kısmı Kelbî'nin de çağdaşı olan tefsirde şöret bulmuş bazı zevâtan Te'vîlât'ta aktarılan tefsir verileriyle kıyaslandığında Kelbî'den yapılan alıntuların yabana atılmaması gereken bir sayıda olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda örnek verilecek olursa Te'vîlât'ta, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 94/713 [?]) 15, Mücâhid'den (ö. 103/721) 50, İkrime'den (ö. 105/723) 11, Dahhâk'tan 15, Mukâtil b. Hayyân'dan (ö:149/766) 1, Mukâtil b. Süleymân'dan 46, İbn İshâk'tan (ö. 151/768) 9 tefsir verisi aktarılarak bu isimlere atıfta bulunulmuştur.²² Bu konuda daha fazla ismin yer aldığı aşağıdaki tablo durumun daha iyi anlaşılması için bir fikir verecek niteliktedir.²³

Te'vîlât'ta Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn'den Olan Diğer Bazı Müfessirlere Ait Tefsir Verilerinin/Bunlara Yapılan Atıfların Miktarını Gösterir Tablo	
MÜFESSİR	ATIF SAYISI
Alkame b. Kays (ö. 61/681)	2
Mesruk b. el-Ecda' (ö. 63/683 [?])	5
Ebu'l-Âliye (ö. 90/709)	3
Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])	15
Mücâhid (ö. 103/721)	50
İkrime (ö.104/722)	11

²¹Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2005, s. 67-68.

²² Bu bilgiler için Te'vîlât'ın Türkiye tahkikinin fihristi esas alınmıştır.

*Bu çalışmamızda, Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Bekir Topaloğlu yönetiminde ve kontrolünde hazırlanan Türkiye tahkiki (Dâru'l-Mîzân, İstanbul 2005-2011) esas alınmış ve muhtelif ciltlerine atıf yapılmıştır.

²³ Bu bilgiler için Te'vîlât'ın Türkiye tahkikinin fihristi esas alınmıştır.

Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723)	15
Tâvûs b. Keysân (ö.106/724)	2
Âmiru's-Şa'bî (ö. 109/727)	4
Hasan el-Basrî (ö. 110/728)	570
Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732)	5
Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	117
Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736)	3
Süddî el-Kebîr (ö. 127/745)	2
Kelbî (ö. 146/763)	21
Mukâtil b. Hayyân (ö. 149/766)	1
Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)	46
İbn İshâk (ö. 151/768)	9

Yukarıdaki tabloya ilave olarak konuyu daha anlaşılır kılma ve sağlıklı bir mukayese yapabilmek amacıyla, tefsir literatüründe öne çıkan bazı eserlerde Kelbî'ye yapılan atıflara dair verileri içeren aşağıdaki tabloyu paylaşmak istiyoruz:²⁴

Belli Başlı Müfessirlerce Kelbî'ye Yapılan Atıfların Miktarını Gösterir Tablo		
Sıra	Müfessir	Atf Sayısı
1	Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)	4
2	Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815)	116
3	Ferrâ' (ö. 207/822)	44
4	Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824)	2

²⁴ Bu tablodaki verilere *el-Câmiu't-Târîhî li Tefsîri'l-Kur'âni'l Kerîm* (Kronolojik Tefsir Literatürü Programı 1. versiyon) isimli programda tarama yapılarak ulaşılmıştır. Bu program Fas'lı ilim adamı Prof. Dr. Şâhid el-Buşeyhî rehberliğinde, Fas'ta faaliyet gösteren Mübdi'(Müessetü'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye) tarafından geliştirilmiştir. <https://www.mobdii.com/> sitesi bu kurumun web sitesidir. İlgili tarama programı buradan indirilebilir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu tür tarama programlarında birtakım kelimelerin yazımındaki hatalar, farklılıklar, isim benzerlikleri, kitaplar sisteme yüklenirken oluşan insani bazı kusurlar gibi sebeplerle çok az da olsa hatalı sonuçlara, eksik veya farklı bilgilere ulaşılabilmektedir. Tabloda özellikle 186 ve aşağısı atf sayısı içeren eserlerdeki veriler sağlıklı neticeler için mümkün merteye kontrol edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çalışmanın asıl konusunu oluşturmaması ve müstakîl bir çalışmanın konusu olabilecek niteliği sebebiyle çok sayıda atf içeren kaynaklardaki ilgili malzeme bütünüyle tek tek kontrol edilememiş, sondaj usulüyle bilgiler test edilmeye çalışılmış genel olarak taramada çıkan sonuç tabloya yazılmıştır. Bu kısımlara dair tabloda verilen atf sayılarında az da olsa farklılıklar olabileceğini belirtmek isteriz. Ancak muhtemel veri hatalarına rağmen bu tablo, Kelbî'nin literatürdeki konumuna dair az veya çok fikir verecek niteliktedir.

	[?])	
5	Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî (ö. 211/826-27)	158
6	Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî (ö. 280/893 civarı)	486
7	Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ²⁵	46
8	İbnü'l-Münzir en-Nîsâbüri (ö. 318/930 [?])	12
9	İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938)	Atf yok
10	Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944)	21
11	Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981)	5
12	Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)	485
13	Ebü İshâk es-Sa‘lebî en-Nîsâbüri (ö. 427/1035)	409
14	Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045)	24
15	Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058)	504
16	Ebü Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî (ö. 460/1067)	12
17	el-Begavî (ö. 516/1122)	464
18	Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)	30
19	İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147)	14
20	et-Tabersî (ö. 548/1154)	277
21	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	30
22	Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)	202
23	Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273)	346
24	Ebü'l-Fidâ’ İbn Kesîr (ö. 774/1373)	30
25	Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)	127
26	Ebüsuûd Efendi (ö. 982/1574)	27
27	Ettafeyyîş (ö. 1914) Himyânü’z-Zâd:183; et-Teyşîr:3	186
28	eş-Şevkânî es-San‘ânî (ö. 1250/1834)	202
29	İbn Âşûr (ö.1973)	32

Tablodaki verilere bakıldığında Kelbî'nin, tarihsel süreçte farklı dönemlerde telif edilen farklı nitelikleri ve renkleri taşıyan tefsirlerin geniş kaynak yelpazesi içerisinde kendine az veya çok yer bulabildiğini, tamamen yok sayılmadığını göstermektedir. Burada dikkat çeken bir husus muasır olan Mukâtil'in kendisinden oldukça az alıntı yapmasıdır. Mâturîdî'nin de azımsanmayacak sayıdaki atıflarıyla Kelbî'ye yer verdiği görülmektedir. Bir başka husus ise dilbi-

²⁵ Geliştirme çalışmaları sürmekte olan KURAMER Kütüphane Programı üzerinde yaptığımız taramada, Taberî'de müfessir Kelbî'nin isminin değişik bağlamlarda 63 defa geçtiği tespit edilmiştir.

limsel tefsir vasfı ile öne çıkan müellefâtın Kelbî'yi dışlamamış olmasıdır. Bu tür eserlerde müradif kelime kullanılarak yapılan izahların oldukça çok olduğu bilinmektedir. Kelbî'nin de böylesi tefsirlerinin olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Rivayet tefsir literatürünün en hacimli eserlerinden sayılan İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde hiçbir atfın olmaması da dikkat çekicidir. Bu durum belli oranda, İbn Ebû Hâtim'in hadis geleneğine mensup, cerh ve ta'dîl alanında önemli eserler veren biri olması hasebiyle Kelbî ve Mukâtil b. Süleymân gibi zevâtın eserlerine ve görüşlerine mesafeli duran Ehl-i Hadis düşüncesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda bir mukayese imkânı da sunmak adına tefsir literatüründeki Kelbî atıflarına dair fikir vermesi açısından *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr* isimli ansiklopedik eserdeki bazı değerlendirmelerin ve verilerin paylaşılması yerinde olacaktır. Buna göre Mevsûa'da, Kelbî'den nakledilen tefsir malzemesinin büyük oranda kendi şahsî yorumlarından oluştuğu ve bunların sayısının da 905 olduğu bilgisine yer verilir. Ayrıca tefsirlerine mesafeli durulması, eserlerinin günümüze ulaşmaması ve hocalarından rivayet ettiği tefsirlerle kendi ictihadî yorumlarının birbirine karışması gibi sebeplerle tefsir literatüründe Kelbî'nin tefsirlerinin büyük kısmının yer almadığına ve böylece günümüze ulaşmadığına da dikkat çekilmiştir.²⁶ Bunun yanında sahabe-tâbiîn-tebe-i tâbiîn neslinden oluşmak üzere selef alimleri arasında kendisinden en çok tefsir nakledilen 19 kişinin sayıldığı listenin başında 10228 tefsir verisiyle Mukâtil b. Süleymân yer alırken Kelbî 905 tefsir verisiyle 13. sırada yer almıştır.²⁷ Ayrıca tebe-i tâbiîn'den olup kendisinden en çok tefsir nakledilen 10 ismin bulunduğu listede birinci sırada 10228 veri ile Mukâtil b. Süleymân yer alırken 905 veri ile Kelbî beşinci sırada yer almıştır.²⁸

Kelbî'nin Te'vîlât'a kaynaklık teşkil etmesi konusunun anlaşılmasına katkı olarak şu hususun belirtilmesi önem arz etmektedir ki Te'vîlâtü'l-Kur'ân'daki referansların tefsir veya te'vil verisi olma durumu, Mâturîdî'nin tefsir-te'vil ayırımı temelinde benimsemiş olduğu yorum metodu ile doğrudan ilgilidir. Bilindiği üzere müellifin düşüncesine göre tefsir, âyetin mânasının neden ibaret olduğuna dair

²⁶ *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 1/345-346.

²⁷ *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 1/423.

²⁸ *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 1/426.

kesin bir belirlemede bulunarak “Allah’ın muradı şundan ibarettir” demektir. Bu da ancak, âyetlerin nüzûl ortamına şahit olan sahâbenin yapabileceği bir şeydir. Te’vil ise, Allah’ın muradının ne olduğu konusunda kesin belirleme yapmaksızın mânâyı, muhtemel cihetlere yönlendirmektir. Buna göre tefsir tek bir manaya işaret ederken te’vil birden fazla mânaya imkân tanımaktadır.²⁹

İmam Mâturîdî, genellikle “Kelbî şöyle dedi” diyerek, bazen “Kelbî’nin rivayet ettiği haberde...” şeklindeki kalıpları, bazen de “Kelbî bu görüşü benimsemiştir” gibi referans ifadeleri kullanarak onunla ilişkilendirdiği yorum malzemesine tefsirinde yer vermiştir. Te’vîlât’ta kendisine nispet edilen tefsir verilerinin çoğunda Kelbî’nin ismi münferit olarak verilmiş; ancak birkaç yerde ilgili tefsir, müşterek görüş olarak Kelbî ile beraber diğer bazı zevâta nispet edilerek aktarılmıştır.

Söz konusu Kelbî atfları, mahiyetleri, nitelikleri, içerikleri ve Te’vîlât’ta geçtiği bağlamlar da dikkate alınarak birtakım başlıklarlandırılmalar yapmak suretiyle tahlil edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle Te’vîlât’ta Kelbî’ye atfedilen tefsir verilerinin keyfiyetine dair genel bir resim de ortaya çıkmış olacaktır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki ilgili verilerin konu, ilgi, bağlam ve niteliği gibi hususların tespitinde ve bunların belli bir başlık altında toplanmasında yer yer zorluklar yaşanmıştır. Dolayısıyla burada, ilgili verilerin niteliğini büyük oranda yansıtabilecek başlıklar seçilmeye çalışılmıştır.

2.1. Sebeb-i Nüzûl ve Nüzûl Bağlamı İle İlgili Tefsir Verileri

İmam Mâturîdî, Tevîlât’ta âyetlerin tefsiri sadedinde nüzûl sebebi rivayetlerine ve âyetlerin anlaşılmasına katkısı olan diğer bazı rivayetlere yer vermiştir.³⁰ Onun sebeb-i nüzûl rivayetlerine yönelik tahlil ve tenkitçi bir tavra sahip olduğu bilinmektedir. Bu tavrı dikkate alındığında naklettiği rivayet ile ilgili olumsuz bir değerlendirmede bulunmadığında rivayeti kabul ettiği sonucuna ulaşılabilir. Zira o bu

²⁹ Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, Dârü’l-mîzan, İstanbul 2005, 1/3-4.

³⁰ İmam Mâturîdî’nin tefsirinde *Esbâb-ı nüzûl* anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Cihad, Bakkal, *Mâturîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl*, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta, 2018). Bu çalışmada Mâturîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân adlı tefsirinde toplam 302 sebeb-i nüzûl rivayeti naklettiği tespitine yer verilmiştir.

rivayetlerde bir sıkıntı görse genel yaklaşımının bir gereği olarak tepkisiz kalmaz, varsa itiraz gerekçelerini ortaya koyardı. Buradan hareketle Mâturîdî'nin herhangi bir yorum yapmadan sadece nakille yetindiği rivayetleri kabul ettiği veya en azından âyet ile irtibatlandırılmasında bir sakınca görmediğini söylemek mümkündür. Mâturîdî'nin söz konusu ihtiyatlı yaklaşımını genel itibariyle nüzûl sebepleri üzerine bir mana kurguladığı zamanlarda sergilediği görülmektedir.³¹ Bu bağlamda Mâturîdî'nin Kelbî'den iki rivayete yer verdiği görülmektedir. O, Mücadele sûresinin hemen başındaki âyetlerin nüzûl sebeplerine dair bazı rivayetleri nakletmiş bu arada Kelbî'nin rivayet ettiği aşağıdaki habere de yer vermiştir:

“(Âyette bahsi geçen) kadın Resûlullah'a geldi ve ey Allah'ın elçisi, kocam Evs b. Sâmit benimle evlendiği sırada, zengin ve büyük aileye sahiptim. Sonra o malımı mülkümü yedi, gençliğimi de bitirdi. Ben onun yanında ihtiyarladım, ailem öldü gitti, malım-mülküm dağılıp gitti ve ben zayıf düştüm. Şimdi de beni annesinin sırtına benzetti (zihâr yaptı), sonra da beni ortada bıraktı. Aslında o da ben de pişman olduk. Beni tekrar kocamla bir araya getirecek bir çare var mı ey Allah'ın resûlü?” dedi. Resûlullah (a.s.) kadına, “O seni boşadı mı?” diye sordu. Kadın hayır, diye cevap verdi. O zaman Resûlullah (s.a.) “Senin durumun hakkında bana bir emir (vahiy) gelmedi, şayet durumunla ilgili bir emir (vahiy) nâzil olursa sana söylerim” buyurdu. Bunun üzerine kadın ellerini göğze doğru kaldırdı ve içine düştüğü durumunu açıklayan bir vahiy peygamberine göndermesi için Allah'a yalvardı sonra da Hz. Peygamberin huzurundan çıkıp kocasının yanına gitti. Arkasından Cibrîl (a.s) bu âyetleri getirdi.”³²

Bu rivayetin son kısmı Hevvârî (ö.280/893 civarı) ve İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) tefsirlerinde de Kelbî'ye nispet edilerek aktarılmıştır.³³ Ayrıca rivayetin tamamının bazı ifade farklılıkları ile

³¹ Mustafa Cihad, Bakkal, *Mâturîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl*, s.183.

³² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el Mâturîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammet Masum Vanlıoğlu, Dârü'l-Mîzân, İstanbul 2005, 15/8-9.

³³ Bk. Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, tah. Belhâc b. Saîd eş-Şerîfî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, 4/304; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürî el-Kurtubî İbn Ebû Ze-

Kelbî'nin ismi zikredilmeksizin Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından İbn Abbâs'a nispet edildiği görülmektedir.³⁴ Buna göre Tevîlât'ta senedi hazfedilerek verilen bu rivayetin asıl kaynağının İbn Abbâs olduğu söylenebilir. Mâturîdî, konuyla ilgili Kelbî'den ve başkalarından aktardığı bu rivayetler arasında farklılıkların bulunduğunu ancak bunları uzlaştırmanın mümkün olduğunu belirterek, ilgili rivayetleri yok sayma yerine aralarını uzlaştırmaya çalışarak bu tefsir verilerinden istifade etme yolunu tercih etmiştir.³⁵ Dolayısıyla onun bu tefsir verisine karşı olumsuz bir yaklaşım sergilemediği söylenebilir.

Mâturîdî, ilgili âyetlerin nüzûlünden sonra bu durumun Evs ile Havle'ye bildirilmesi ve sonraki sürece dair farklı rivayetlere yer vererek bu noktada yine Kelbî'den gelen bir haberi aktarmıştır. Buna göre;

Onların birleşmelerine izin veren âyet gelince Resûlullah (s.a.) Havle'nin kocası Evs b. Sâmit'e haber göndermiş, geldiğinde kendisine “Yazıklar olsun sana! Seni bu yaptığına ve söylediğine seni sevk eden şey neydi?” diye sormuş. O da şeytandı, ey Allah'ın elçisi, acaba bizi tekrar birleştirecek bir çare var mıdır? diye karşılık vermiş. Hz. Peygamber de “var” buyurmuş ve kendisine dört âyeti okumuş. Sonra da “Bir köle âzat etmeye gücün var mı?” diye sormuş. O da “vallahi yok, ey Allah'ın elçisi, benim malım az, aile efradım kalabalıktır, köle de pahalıdır, diye karşılık vermiş. Bu sefer, “Peki, ara vermeden iki ay oruç tutabilir misin?” diye sormuş; yine “vallahi tutamam, ey Allah'ın resûlü, ben günde bir veya iki defa yemek yemezsem, gözlerim kararıyor, öleceğimi zannediyorum” demiş. “Peki, altmış fakiri doyurabilir misin?” diye sorunca, “vallahi doyuramam, ey Allah'ın resûlü, ama sen bana yardım edersen yapabilirim” demiş. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, kendisine on beş ölçek erzak vererek yardımcı oldu. Evs, Resûlullah'tan on beş ölçek erzakı alarak çıktı ve onu altmış fakire dağıttı. Böylece Allah Teâlâ onu ailesiyle tekrar birleştirdi.³⁶

---

menîn, *Tefsîrü'l-Çur'ânî'l-Azîz*, Dâru'l-Fârûkî'l-Hadîse, thk. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ukkaşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kâhire 2002, 4/357.

³⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, 8/72.

³⁵ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 15/10.

³⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 15/15.

İmam Mâturîdî bu konudaki rivayetlerde bazı ifade farklılıklarının olduğunu belirttiikten sonra bunların uzlaştırılmasının mümkün olduğunu ifade eder. Ayrıca ona göre bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, erzak cinsinden kefâret verilirken buğdaydan yarım sa‘ verilmesi gerektiğine; kezâ yarım sâ‘ buğdayın da bir yoksulun günlük yiyeceği olduğuna ve fitır sadakası için bu miktarın uygun düştüğüne işaret eder.³⁷ Görüldüğü gibi Kelbî’nin rivayetini aktarmakla kalmayıp başka rivayetlerle birlikte değerlendirip hüküm istinbâtında bir veri olarak değerlendirdiği görülmektedir.

2.2. Hurûf-ı Mukattaaların Mahiyetine Dair Tefsir Verisi

Mâturîdî, Meryem sûresi 1. âyetteki (كَيْبَعَص) harflere dair ileri sürülen bazı görüşleri ve yapılan yorumları zikrederken bu konuda Kelbî’nin görüşüne de yer vermiştir. Kelbî’ye göre (كَيْبَعَص), Allah’ın kendisine övgüsü, medhi anlamındadır. Ayrıca Kelbî ilgili harfleri ayrı ayrı şu şekilde tefsir etmiştir: Kef (ك), yeten anlamındaki (كاف) kelimesinin; hâ (ه), doğru yolu gösteren anlamındaki (هاد) kelimesinin; ayn (ع), her şeyi bilen anlamındaki (عالم) kelimesinin; sâd (ص) harfi de doğru sözlü anlamındaki (صادق) kelimesinin yerini tutmaktadır. Buna göre bu harfler Allah, yarattıklarına yeter, kullarına hidayet eder, yarattıklarını ve kendi hükümlerine, gücüne, vereceği talimatlara dair her şeyi bilir, doğru sözlüdür anlamlarını ifade etmektedir.³⁸

Bu alıntıda, yâ (يا) harfine dair bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak Sa‘lebî’nin (ö.427/1035) ilgili âyetin tefsiri sadedinde Kelbî’ye nispet ettiği yorumda (يا) harfi, “Onun eli onların elleri üzerindedir” şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca Sa‘lebî tefsirinde, Mâturîdî’nin aktardığı “doğru sözlüdür” ifadesi yerine “vadi-ne/sözüne sadıktır” tefsirine yer verilmiştir.³⁹ Hevârî’nin Kelbî’ye nispet ederek eserine aldığı aynı âyetle ilgili tefsir, neredeyse Mâturîdî’nin aktardığı tefsirle aynıdır. Süyûtî, (كَيْبَعَص) âyetinin Te’vîlatta geçen “كاف ، هاد ، عالم ، صادق” şeklindeki tefsirini aynı lafız-

³⁷ Mâturîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, thk. Muhammet Masum Vanlıoğlu, 15/15.

³⁸ Mâturîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, thk. Murat Sülün, İstanbul 2007, 9/115.

³⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve'l-Beyân ‘an Tefsîri'l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed. Âşûr, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, Beyrut 2002, 6/ 205-206.

larla Kelbî → Ebû Sâlih → Ümmü Hâni' → Hz. Peygamber senediyle rivayet etmiştir.⁴⁰

Bu durum Mâturîdî'nin Kelbî'ye nispet ettiği tefsirin aslında ona ait olmadığını, onun nâkil konumunda olduğunu göstermektedir. Bu da rivayete dayalı tefsir verilerinde senedin hafzedilmesinin, yapılan tefsirin gerçek sahibinin tespiti konusunda doğurduğu olumsuz sonuçların bir yansıması olarak görülebilir. Ayrıca Kelbî'den yapılan bu alıntıya bakarak onun, hurûf-ı mukattaaların tefsir edilebileceğini kabul eden müfessirlerden biri olduğu söylenebilir.

2.3. Garîbü'l-Kur'ân ve Mürâdif Kelime Mahiyetindeki Tefsir Verileri

Mâturîdî'nin Kur'ân'ın bazı kelimelerini açıklarken Kelbî'ye atfettiği tefsirlerden önemli bir kısmı, mürâdif kelime ile açıklama mahiyetini taşımasının yanında garîbü'l-Kur'ân ile ilişkilendirebilecek niteliktedir. Bu meyanda ilgili tefsir malzemesinin erken devir tefsir anlayışının belirgin vasıflarından biri olduğunu da hatırlamak gerekir.

Kur'ân'da, az kullanılmasından dolayı mânası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsir ilminde Kur'ân'daki bu tür kelimelerin açıklanması Garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir.⁴¹ Kelbî'nin Garîbü'l-Kur'ân'a dair bir eserinin olma ihtimalinden veya tefsirinde bu konuya dair geniş bilgiye yer vermiş olabileceğinden yukarıda bahsedilmişti. Nitekim *el-Câmiu't-Târîhî li Tefsîri'l-Kur'âni'l Kerîm* (Kronolojik Tefsir Literatürü Programı) isimli programda yaptığımız taramada literatürde Kelbî'ye nispet edilen bu tarz tefsir örneklerinin oldukça çok olduğu tespit edilmiştir.

Bakara Sûresi 104. Âyet

“Ey inananlar! «Bizi koyun gibi gütm» demeyin, «bizi gözet» deyin. Bu söze kulak verin. Allah'ı tanımayanlar için acıklı bir azap vardır.” (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ)

Mâturîdî bu âyet-i kerimedeki (رَاعِنَا) kelimesinin açıklaması sadedinde Kelbî'nin tefsirine yer vermiştir. Bu tefsire göre, Yahudilerin konuşma dilinde bu kelime birbirlerine söverken kullandıkları çirkin bir sövme ifadesidir. Onlar Hz. Muhammed'in yanına gelip bu

⁴⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 5/478.

⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân” *DİA*. İstanbul 1996, XIII/379-380.

kelimeyi kullanıp (رَاعيًا) derler ve alay edip gülerlerdi. İşte âyette, Yahudilere muhalefet olsun diye müminlerin bu kelimeyi kullanmaları yasaklanmıştır.⁴² Mâtûrîdî'nin, hem âyetteki garîb sayılabilecek bir kelimeye hem de âyetin indiği dönemdeki realiteye dair açıklayıcı bir bilgi olarak Kelbî'nin tefsirine yer vermiş olduğu söylenebilir.

En'âm Sûresi 63. Âyet

“De ki: *Karanın ve denizin karanlıklarından (tehlikelerinden) sizi kim kurtarır ki? (O zaman) O'na gizli gizli yalvararak «Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız» diye dua edersiniz.*”

قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ
(لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ)

Müfessir Mâtûrîdî, âyette geçen ve hal konumunda olan (تَضَرُّعًا) ifadesinin Kelbî tarafından “alçak sesle, sükûnet içinde yalvarıp yakararak Allah’a dua ederler” (في خفض وسكون وتضرع إلى الله) şeklinde tefsir edildiğini nakletmiştir.⁴³ Âyette mastar kalıbında câmid olarak gelen hâl’in Kelbî'nin tefsirinde şibh-i cümle ile tevilinin yapılmış olduğu görülmektedir.⁴⁴ Ayrıca Kelbî'nin yorumu, (خُفْيَةً) kelimesini sessizce, gizlice dua yapılması anlamında değerlendiren Hasan-ı Basrî'nin Te'vîlât'ta nakledilen görüşüyle de örtüşmektedir. Bu bağlamda İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ise bu kelimeyi korku, endişe manasında değerlendirmiş ve (وَحَيْفَةً) şeklinde okumuştur.⁴⁵ Mâtûrîdî, aktarmış

⁴² Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul 2005, 1/196.

⁴³ Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın, İstanbul 2006, 5/91-92.

⁴⁴ Nahivde hal, harf-i cerr kullanımı ile şibh-i cümle şeklinde de gelebilir.

⁴⁵ Bk. Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın, 5/91-92. Semerkandî'nin (ö. 373/983) verdiği bilgiye göre Kelbî, A'râf sûresi 55. âyetinin (... اِدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً...) kısmını, “Her hal ve durumda Allah’a dua edip yalvarın!” şeklinde tefsir etmiştir. Bk., Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî (Bahrü'l-'ulûm)*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Zekeriyâ Andülmecîd en-Nevfî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, 1/547. Ayrıca Kelbî, 205. âyetin (وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً وَدُونَ) tefsirinde, âyetin (وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ) tefsirinde, (الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْإَصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ) kısmını “gizlice/sessizce Rabbini an!” şeklinde Enâm sûresi 63. âyete dair aktarılan yoruma benzer şekilde tefsir ederken; (وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ)

olduğu bu görüşlere dair bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ayrıca onun Kelbî'ye nispet ettiği buradaki tefsiri, Kelbî'nin kendisine ait bir yorum olarak kabul ettiği ve Te'vîlât'ın sistematığı açısından da tevîl verisi olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Tevbe Sûresi 90. Âyet

“Bedevîlerden mazeret ileri sürenler, kendilerine izin verilsin diye geldiler. Allah'a ve Resûlüne yalan söyleyenler ise (mazeret bile belirtmeden) oturup kaldılar. Onlardan kâfir olanlara elem dolu bir azap isabet edecektir.”

وَجَاءَ الْمُعَذَّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

Mâturîdî, bu âyet-i kerimede geçen (المُعَذَّرُونَ) kelimesi ile kimlerin kastedildiğini açıklarken diğer bazı yorumlarla beraber Kelbî'nin konuyla ilgili tefsirini de nakleder. Kelbî'ye göre (المُعَذَّرُونَ) hastalıkları bulunup geçerli mazeretleri olan kimseler anlamına gelmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Mâturîdî, bu kelimenin mazeretleri olmadığı halde savaştan geri kalmak isteyenler anlamında olduğunu söyleyenlerin görüşünü de nakletmiştir.

Mâturîdî, yukarıdaki tefsirleri, (المُعَذَّرُونَ) kelimesinin farklı kıraatleri bağlamında ele almıştır. Buna göre (المُعَذَّرُونَ) şeklindeki şeddeli kıraatin mazereti olmayanlar anlamında olduğunu; (المُعَذَّرُونَ) şeklindeki şeddesiz kıraatin ise mazereti olanlar anlamına geldiğini belirtir ve İbn Abbâs'ın ikinci kıraati okuduğu bilgisine yer verir. Kelbî'nin İbn Abbâs'ın kıraatini dikkate alarak bu yorumu yaptığı söylenebilir. Kurtubî'nin farklı yorumları da aktararak konuyu detaylı bir şekilde ele alırken aynı kelimeyle ilgili İbn Abbâs kıraatini aktaranın Kelbî olduğuna dair de bazı bilgiler paylaşması⁴⁷ bu düşüncemizi destek-

---

(بِالْعُدُوِّ وَالْإِصْلَاحِ) kısmını da “aleni olarak Rabbini an!” anlamında tefsir etmiştir. Bk. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî (Bahrü'l-'ulûm)*, 2/591. Buna göre burada olduğu gibi lafızları itibariyle benzer ifadelerle sahip bazı ayetlerin Kelbî tarafından birbirine yakın anlamda tefsir edildiğini, bir bakıma Kur'an bütünlüğünün gözetildiğini söyleyebiliriz.

⁴⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın, İstanbul 2006, 6/429.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahâkîm'l-Kur'ân*, thk. Abdullah. b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006, 10/328-330.

lemektedir. Mâtûrîdî, zikrettiği kıraatler ve buna bağlı yorumlar hakkında bazı değerlendirmeler yapmış ancak görüşler arasında bir tercihte bulunmamış, tevil anlayışının gereği olarak bu görüşleri muhtemel yorumlar olarak düşünmüştür.

Mü'minûn Sûresi 100. Âyet

“*Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım.*» *Hayır! Bu onun ağzından çıkan (boş) bir laftan ibarettir. Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır.*”

(لَعَلِّيْ أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ)

Te'vîlât'ta, bu âyetin tefsiri sadedinde Berzah (بَرْزَخٌ) kelimesinin anlamına dair verilen birçok yorum arasında Kelbî'nin görüşüne de atıfta bulunulmuştur. Mâtûrîdî, Katâde ve Kelbî'nin bu kelimeyi “ölümle yeniden diriltişi arasında geçen süre” olarak tefsir ettiklerini belirtmiştir. Bu bağlamda verilen bilgiye göre Mücâhid (ö. 103/721) berzahı ölüm ve tekrar dünyaya dönme arasındaki engel, perde olarak tefsir etmiştir. Mâtûrîdî, âyetlerden de delil getirerek berzah kelimesinin dildeki esas anlamının “engel” olduğunu belirtip, yapılan tefsirler içerisinde süre (ecel) veya engel anlamının ön plana çıktığını ima eden değerlendirmeler yapmıştır.⁴⁸ Buna göre onun, Mücâhid'in veya Katâde ile birlikte Kelbî'nin tefsirlerini âyetin yorumu olmaya daha uygun gördüğü söylenebilir.

Kamer Sûresi 8. Âyet

“*O çağırıcıya doğru koşarlar. İnkârcılar, ‘Bu, gerçekten zor bir gün!’ derler.*”

(مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمٌ عَسِيرٌ)

Mâtûrîdî, âyette geçen (مُهْطِعِينَ) kelimesinin tefsirine dair farklı yorumları aktarmış ve bu bağlamda Kelbî'nin de yorumuna yer vermiştir. Kelbî “Başlarını kaldırıp bakarlar.” diye tefsir etmiştir. Ayrıca buradaki “muhtûn” (مُهْطِعِينَ) kelimesine müfessirlerin geneli, “koşarlar” anlamını vermişlerdir. Katâde, “yönelirler” mânasını vermiş; Mücâhid “Bu kelime bakmak anlamına gelir” demiş; Kelbî “Başlarını kaldırıp bakarlar.” diye tefsir etmiş; Ebû Avsece (ö.?) de “Boyunlarını uzatıp koşarlar.” anlamını vermiştir. Bu kelimenin, “Kıyamet günü

⁴⁸ Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Kaçar, İstanbul 2007, 10/63-64.

insanlara seslenen çağırıcıya sürekli olarak bakmak” mânasına geldiği de söylenmiştir.⁴⁹

Kelbî'nin bu yorumunda İbrahim sûresi 43. âyeti dikkate alarak Kur'ân bütünlüğünü göz önünde bulundurmuş olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Kamer sûresi 8. âyette geçmeyen “başlarını dikerek” anlamına gelen (مُطِيعِينَ مُفْنِعِي) ifadesi, benzer bir bağlamda (رُءُوسِهِمْ) “O gün başlarını dikerek (çağırıldıkları yere doğru) koşarlar...” mealindeki İbrahim sûresi 43. âyette ilave olarak gelmiş ve cümleye “başlarını dikerek koşarlar” anlamını katmıştır.⁵⁰ Ayrıca Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760) sahifesinde Kamer sûresindeki bu kelimenin İbn Abbâs tarafından “bakarlar” anlamında tefsir edildiği görülmektedir.⁵¹ Bu durumda Kelbî'nin, İbn Abbâs'ın bu tefsirini göz önünde bulundurduğu da düşünülebilir.

Rahmân Sûresi 35. Âyet

“Üzerinize ateşten alev ve duman gönderilir de birbirinizi kurtaramaz ve yardımlaşamazsınız.”

(يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِّنْ نَّارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ)

Mâturîdî, kelimelerinin farklı kıraatlerine temas ederek, daha sonra aktarmış olduğu yorumları bu okuyuş farklılıkları ile ilişkilendirmiştir.

Bu âyetteki “şuvâz” (شُوَاظٌ) kelimesi “şivâz” (شِوَاظٌ) diye de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'den ve Mücâhid'den “şivâz” kıraati de rivayet edilmiştir. “Nuhâs” (نُحَاسٌ) kelimesi de “nuhâsün” (نُحَاسٌ) ve “nuhâsin” (نُحَاسِي) şeklinde okunmuştur. “Nuhâsun” diye okuyan, “şuvâzun” kelimesine atfetmiş olur. “Nuhâsin” diye okuyan da “nârin” (نَارٍ) kelimesine atfetmiş olur (...) Bunu “nuhâsin” diye oku-

⁴⁹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu İstanbul 2009, 14/230-231.

⁵⁰ Ayrıca Mâturîdî'nin İbrahim sûresi 42. âyetin tefsirine dair aktarmış olduğu yorumlar için bk. Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın İstanbul 2006, 7/516-517. Ayrıca O, İbrahim sûresi 43. âyetin tefsirinde bu kelimenin bakma ve koşma olmak üzere iki temel manada tefsir edildiğini ifade eder. bk. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın, 7/516-517.

⁵¹ Ali b. Ebî Talha, *Tefsîru İbn Abbâs el Müsemma bi Sahîfeti Ali b. Ebî Talha*, Neşr, Râşid Abdülmünim Er-Reccâl, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1991, s.472.

yanlara göre âyetin mânası: “Ateşten ve dumandan bir alev üzerlerine gönderilir.” şeklinde olur. “Nuhâsun” diye okuyanlara göre de bu kelime bakır mânasına gelir (...) “Nuhâs” kelimesinin her iki okuyuş şekline göre de duman mânasına geldiği gibi bakır mânasına geldiği de söylenmiştir. En doğrusunu Allah bilir.⁵²

Müfessir âyette geçen (شَوَاطِئٌ) ve (نُحَّاسٌ) kelimelerinin ne anlama geldiği konusunda farklı tefsirler nakletmiştir. Bunlar içerisinde İbn Abbâs’tan rivayet edildiğine göre “nuhâs”, duman demektir. Kelbî’ye göre ise “şuvâz”, ateşin alevidir, “nuhâs” da bakır eriyiğidir, günahkârlara onunla azap edilir. Dahhâk’a (ö. 105/723) göre “Şuvâz”, odunun dumanı değil alevden çıkan dumandır, “nuhâs” da erimiş bakırdır.⁵³ Anlaşılan Kelbî ilgili yorumunda “nuhâsün” (نُحَّاسٌ) kıraatini esas almıştır. Bu durumda Kelbî’ye göre âyetin mânası: “azab olarak üzerinize ateşin alevi ve bakır eriyiği gönderilir ... ” şeklinde olur. Burada verilen bilgilere bakıldığında İbn Abbâs ve Kelbî’nin tefsirlerinin farklılaştığı görülmektedir.

Hâkka Sûresi 5. Âyet

“Âd kavmi ise gürültülü ve azgın bir fırtına ile yok edildiler.”

(فَأَمَّا تَمُودُ فَأَهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ (5) وَأَمَّا عَادُ فَأَهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ)

Kelbî ve bazı müfessirler bu rüzgâra “azgın” anlamında “âtiye” denilmesini, rüzgârın, sorumlulukları altında olduğu meleklerin emrinden çıkması ve onların da buna karşı koyamamaları şeklinde açıklamışlardır. Ancak Mâturîdî’ye göre bu isabetli bir görüş değildir, çünkü bekçi melekler, o rüzgâra hâkim olma görevi verilip de bunu başaramamaları ve neticede rüzgârın emirlerinden çıkıp azgınca esmesi mümkün değildir. Bekçi meleklerin, fırtınayı o dönemde engellemekle görevlendirilmemiş oldukları düşünülecek olursa durum farklı olur. Çünkü rüzgârın engellenmesi görevinin melekler verilip

⁵² Mâturîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 14/273-274. İlgili kıraatler için bk. Ebû Mansûr el-Ezheri, *Meani’l-Kırâât*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2010, s.474.

⁵³ Mâturîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 14/273. Ali b. Ebî Talha rivayetinde İbn Abbâs, “Şuvâz”ı, ateşin alevi, “nuhâs”ı ise ateşin dumanı olarak tefsir etmiştir. Bk. *Sahîfeti Ali b. Ebî Talha*, s.477. Buna göre İbn Abbâs ve Kelbî bu kelimelerin birisinin tefsirinde birleşmişler diğeri ise ayrılmışlardır.

sonra da bunun için onlara bir imkân verilmemiş olması mümkün değildir.⁵⁴

Tefsirlerde geçen bilgilere bakıldığında normal şartlarda rüzgârın nereye ne kadar eseceği, ölçüsü, kuvveti takdir edilir ve bu durumdan bir melek sorumlu tutulur rüzgâr onun emrine verilir ve meleğin emrinden çıkmazdı. Âd kavminin helak edildiği gün Allah'ın emriyle rüzgâr meleklerin emrinden çıkıp, normal sınırlarını ve kuvvetini aşır azgınca eserek kavmi helak etmişti.⁵⁵ İşte âyetteki (عَاتِبِيَّة) kelimesi Kelbî ve bazı müfessirlerce rüzgârın, sorumlu meleğin kontrolünden çıkması ve onun emrine karşı gelmesi anlamında açıklanmış olmaktadır.

Meâric Sûresi 43. Âyet

“Sanki bir hedefe, (ibadet ettikleri) dikili putlara koşuyorlarmış gibi o gün süratle kabirlerinden çıkarlar.”

(يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَىٰ نُصُبٍ يُوفِضُونَ)

Mâturîdî ilgili âyetin tefsiri sadedinde (نُصُبٍ) ve (نُصْبٍ) şeklinde iki farklı kıraate yer vermiş ve ilgili kıraatler üzerinden âyeti yorumlamaya çalışmıştır.⁵⁶ “Nasbin” kıraati dikili olan herhangi bir işaret, alamet; “nusubin” kıraati ise dikili putlar anlamını vermektedir. Aşağıda kendisine nispet edilen yoruma bakıldığında Kelbî'nin “nasbin” şeklindeki kıraati esas aldığı anlaşılmaktadır.

Mâturîdî'nin verdiği bilgiye göre Kelbî, âyetin (إِلَىٰ نُصُبٍ يُوفِضُونَ) kısmını, “dikili bir işarete (bayrağa, sancağa) doğru koşarlar”⁵⁷ anlamında tefsir etmiştir. Katâde “bir aleme doğru yarış yaparak koşuşurlar”; Mücâhid ise, “bir aleme doğru hızlıca giderler” şeklinde yakın anlamlarda tefsir etmişlerdir. Mâturîdî kendisi de buradaki (نُصْبٍ)

⁵⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, İstanbul 2010, 16/49.

⁵⁵ Bu açıklamalar Taberî'de biraz daha detaylıca Hz. Ali ve İbn Abbâs'ın görüşleri olarak aktarılmıştır. Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü Hecr, Kahire 2001, 23/210-211.

⁵⁶ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 16/117. İlgili kelimeyi İbn Âmir ve Hafs “nusubin”, diğer kurrâ ise “nasbin” şeklinde okumuşlardır. Bk. Ebû Mansûr el-Ezherî, *Meani'l-Kırâât*, s. 505.

⁵⁷ إلى علم يسعون

kelimesini “dikilmiş hedef, alamet vb. şeyler” anlamında; (يُوفِضُونَ) fiilini de “hızlı bir şekilde koşarlar” şeklinde açıklamıştır.⁵⁸ Burada tefsiri aktarılan üç müfessir de “nasb” kelimesini “alem/dikili işaret” manasında; (يُوفِضُونَ) kelimesini de birbirine yakın anlamlarda açıklamışlardır.

Bu tarz tefsirin bu üç müfessirin yaşadığı dönemdeki yaygın tefsir şekli olan garîb kelimeleri açıklama usulüne uygun olduğu söylenebilir.

Hümeze Sûresi 8. ve 9. Âyet

“Onlar (bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar ve o vaziyette o (ateş) üzerlerine kapatılmıştır.”

(إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّصَدَّدَةٌ (8) فِي عَمَدٍ مُّمدَّدَةٍ (9))

Mâturîdî'nin verdiği bilgiye Kelbî'nin burayla ilgili tefsiri şu şekildedir: “Yani ateş onların üzerine kapatılmıştır. O kimseler, üzerlerine yukarıdan uzatılıp kapatılmış ateş sütunlar içinde kapalı bir halde azap içinde olurlar. Âyette geçen sütun anlamındaki “amed” dünyada insanların yaptıklarına benzer sütunlar demektir. Ancak bunlar cehennemde üzerlerine kapatılmış ateşten sütunlardır. En doğrusunu Allah bilir”⁵⁹ Burada “مُصَدَّدَةٌ” kelimesine “üzerlerine kapatılmış, örtülmüş ateş” anlamının verilmesi İbn Abbâs'ın tefsiriyle örtüşmektedir. İbn Abbâs da bu kelimeyi hem Hümeze sûresinde hem de Beled sûresi 20. âyette “مُطَبَّعَةٌ” kelimesiyle tefsir etmiştir.⁶⁰ Aynı yorumun, herhangi bir müfessire nispet edilmeden sonraki dönem bazı dilbilimsel tefsir eserlerinde de yer aldığını belirtmek gerekir.⁶¹

⁵⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu- 2010), 16:117-118. Sa'lebî ve Begavî tefsirlerinde Kelbî'nin bu yorumu benzer şekilde (وقال الكلبي : إلى علم وراية) olarak geçmektedir. Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 10/42; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. thk. Abdürrezzâk Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000-1420 5 cilt, s. 5/155.

⁵⁹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul 2010, 17/327.

⁶⁰ Ali b. Ebî Talha, *Sahîfeti Ali b. Ebî Talha*, nşr, Râşid Abdülmün'im er-Reccâl, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1991, s. 533, 539.

⁶¹ Bk. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Darul Kütübîl İlmîyye, Beyrut 2006, s. 291, 295.

2.4. Kıssalardaki Müphem İfadeler, İsrâiliyat ve Tarihî Ayrıntılara Dair Tefsir Verileri

Mübhemât, genel olarak Kur'ân-ı Kerîm'de mahiyeti ve muhtevası kapalı olan lafızları ifade etmek üzere kullanılır. Önceki peygamberlerden ve milletlerden bahseden âyetlerde yer alan mübhemâtın açıklanmasında ise isrâiliyat'tan ve Kitâb-ı Mukaddes'ten yararlanılmaktadır. Ancak bilinip bilinmemesi önemli olmayan konularda isrâiliyat'a başvurmak ciddi sakıncaları da beraberinde getirmektedir. İlk dirâyet müfessirlerinin başında yer alan Ebû Mansûr el-Mâturîdî, bu tür âyetlerin tefsirinde, âyetten alınacak ibrete etkisi bulunmadığından mübhemâtın yorumundan kaçınmanın gerekliliğini ısrarla vurgulamıştır.⁶² Ayrıca tefsir yöntemi içinde rivayetleri ihmal etmeme ilkesini benimsediğinden Mâturîdî, isrâiliyat türüne giren bazı nakillere de yer vererek gerek bu mübhemât türü bilgiler içeren âyetlerin gerekse Kur'ân'daki kıssaların yorumunda nakledilen olayların veya bilgi malzemesinin bizim için önem taşımadığını, bizden istenen şeyin bunlarla amaçlanan hedeflerin ve ibret alınacak noktaların belirlenmesinden ibaret olduğunu ifade eder.⁶³

Mâturîdî, aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, eğer pratikte bir fayda sağlamıyorsa bu tür konulara dair yapılan açıklamaları, gereksiz ve faydasız olarak değerlendirmiştir.

Mâide Sûresi 27. Âyet

“Ey Muhammed!) Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, “Andolsun seni mutlaka öldüreceğim” demişti. Öteki, “Allah, ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder” demişti.”

وَأَنذَرْتَهُمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ (قَالَ)
لَأُقْبِلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يُتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

Mâturîdî'nin verdiği bilgiye göre Hasan-ı Basrî ve diğer bazı müfessirler buradaki “Âdem'in iki çocuğu” ifadesi ile kastedilenlerin, Hz. Âdem'in kendi sulbünden gelmiş çocukları değil de İsrâiloğullarından iki kişi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bütün insanlar Âdem'in

⁶² Abdülhamit Birişik-Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'ân” *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 436.

⁶³ Bekir Topaloğlu, “Mâturîdî” (Tefsir İlmindeki Yeri) *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 159.

nesli olduğu ve ona nispet edildiği için Allah da burada o iki kişiyi Âdem'e nispet etmiştir.

Fakat İbn Abbâs (r.a.), Kelbî ve bunların dışındaki diğer müfessirler bu iki kişiye dair şu açıklamaları yapmışlardır:

Onlar Âdem'in öz çocuklarıydı, birinin ismi Kâbil, diğerininki Hâbil'di. Her birinin aynı batından olma ikiz kız kardeşi vardı, bunlardan biri güzel, diğeri de çirkindi. Her biri güzel olanla evlenmek istiyordu, bundan dolayı aralarında tartışma çıktı. Biri diğerine şöyle demişti: Gel birer kurban keselim, senin kurbanın kabul edilirse onunla evlenmek senin hakkın, benim kurbanım kabul edilirse evlenmek benim hakkım olsun. Neticede kurbanlarını kesmiş, Hâbil'in kurbanı kabul edilmiş, Kâbil'ininki ise kabul edilmemişti. Kâbil kıskançlık duygusuna kapılarak kardeşini öldürmeye karar vermişti. İşte ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, 'Andolsun seni öldüreceğim!' dedi. O da 'Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder' dedi.⁶⁴

Mâturîdî aktardığı bu tür tefsirleri değerlendirme sadedinde "Ne var ki olayın nasıl vukû bulduğunu, neden kaynaklandığını ve sözü edilen iki kişinin Âdem'in kendi çocukları olup olmadığını kesin olarak bilmemekteyiz; bilmeye de ihtiyacımız yoktur. Bu konuda bilmeye ihtiyacımız olan şey onun hikmetine ve onunla nasıl amel edileceğine vâkîf olmaktır."⁶⁵ diyerek müphem ifadelerle dair böylesi tefsirler konusundaki yaklaşımını açık bir şekilde belirtmiştir.

Haşr Sûresi 21. Âyet

"Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz."

لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْنَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأُمْتَالُ

(نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ)

İmam Mâturîdî, âyette anlatılanların temsilî veya hakikî olması noktasında net bir tercih yapmadan âyetin muhtevasına yönelik farklı değerlendirmeler ve yorumları sıralamış, devamında da Kelbî'nin de benimsediğini söyleyerek şu haberi ve yorumu aktarmıştır:

⁶⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Boynukalın, İstanbul 2005, 4/198.

⁶⁵ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Boynukalın, 4/199.

Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya Tevrat'ı indirmek istediğinde, Tevrat kırmızı zebercetten veya kırmızı yakuttan taş bir levhada yazılıydı; meleklere onu taşıyıp götürmelerini emretti, ama melekler onu kaldıramadı. Sonra ondaki her harfi tek tek taşımalarını emretti, buna da güçleri yetmedi. Bunun üzerine Yüce Allah, onu Mûsâ'ya (a.s.) hafifletti ve o da böylece taşıyabildi. Hz. Îsâ (a.s.) ve Hz. Dâvûd (a.s.) için de aynı olay zikredilir. Sonra Allah, onu bu peygamberler (a.s) için hafifletmiştir. Buna göre sanki Allah, Resûlullah'a (s.a.) şöyle demektedir: Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. Ama senden önceki peygamberlere kendi kitapları hafifletildiği gibi, Kur'ân da sana hafifletilmiştir.⁶⁶

Mâturîdî, bu haberin sahih olması durumunda, söz konusu ağırlığın bizzât levhalarda değil de ondaki emanetlerin ve sorumlulukların edası, emir ve ilâhi mesajların gereğine uygun davranışlarda bulunmanın zorluğunda olduğunu ifade etmiştir. Devamında Mâturîdî, bazen taşımamanın hakikat mânâsına, bazen ince levhalara yazılmasına hamledilmesinin imkânı bakımından Kur'ân, Tevrat, İncil ve Zebûr'un durumunun böyle olduğunu belirtip âyetle ilgili aktardığı bu bilgilerin söz konusu âyetin nüzûlü bağlamında âlimlerin yorumları olduğunu söylemiştir. Bunun yanında Mâturîdî bu âyetten gerçek murâdın ne olduğunu kesin olarak bilmediğini ifade etmekte, şayet uyarma ve ibret almaya davet etme durumu olmasaydı ilgili âyeti, mânâsı bilinemeyen müteşâbih gruptan sayarak yorumlama yoluna gitmeyeceğini belirtmiş; ancak insanları uyarma ve ibret almaya davet mesajı içermesi sebebiyle âyetin teviline ihtiyaç duyulduğunu ifade ederek⁶⁷ âyette ikaz ve hatırlatma amacının ve anlamının öne çıktığına işaret etmiş böylece sahip olduğu te'vil anlayışını yansıtan bir yaklaşım sergilemiştir.

2.5. Muhtelif Konulara Dair Tefsir Verileri

Bu başlık altında farklı konulara dair Te'vîlât'ta yer alan Kelbî'ye yapılan atıflar üzerinde durulacaktır.

---

⁶⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, İstanbul 2010, 15/93.

⁶⁷ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu, 15/93-94.

Bakara Sûresi 15. Âyet

“Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder de azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar.”

(اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ)

İmam Mâturîdî ilgili âyetteki istihzâ kelimesinin tevili bağlamında Kelbî'ye atıfta bulunmaktadır. Bu fiilin Allah'a isnad edildiğinde ne anlama geleceğini tartışmış ve devamında bunun, amelin türüne göre kişiye cezalandırma⁶⁸ manasında olmasının tercihe şayan olduğunu belirttikten sonra istihzânın keyfiyetine dair farklı yorumları serdetmiş ve bunların başında sarahaten ismini zikrederek Kelbî'nin yorumuna yer vermiş, diğer yorumları ise “denilmiştir ki...” kalıbıyla isim zikretmeksizin aktarmıştır. Kelbî'ye göre istihzâ ahirette ve şu minvalde gerçekleşecektir: Allah münafıklara cennetten bir kapı açıp gösterecek, girmek için oraya yaklaştıklarında hemen kapıyı yüzlerine kapatacaktır.⁶⁹ Bu yoruma göre Allah böylece onları önce ümitlendirip sonra da ümitlerini boşa çıkarıp heveslerini kursaklarında bırakarak dünyada müminlere karşı yapmış oldukları istihzâ eylemi sebebiyle cezalandırmış olacaktır.

Yaptığı bu naklin sonunda Mâturîdî kendi yorum metoduyla uyumlu olarak “Kelbî'nin bu rivayeti gerçekten sabit olmuş ise âyetin tevili onun dediği gibidir.”⁷⁰ diyerek ahirete yönelik verilen bu bilginin burada Kelbî'ye nispet edilse de aslında rivayet olarak sahabe veya muhtemelen Hz. Peygamberden aktarılan bir bilgi olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Bu hususu teyid noktasında belirtmek gerekir ki, bu tefsir, biraz daha detaylı bir içerikle bazı eserlerde Kelbî >Ebû Sâlih >İbn Abbâs tarikiyle İbn Abbâs'a nispet edilerek aktarılmıştır.⁷¹ Bu durum, Te'vilât'ta Kelbî'ye nispet edilen tefsirin aslında İbn Abbâs'a ait olduğunu göstermektedir. Netice olarak bu rivayet sabit olmuş ise Mâturîdî'nin yöntemi açısından tefsir-tevil ayırımının da yansımaları olarak âyetin tefsiri sayılacaktır. Bu noktada şöyle bir değerlendirme de yapılabilir. Bir konudaki benzer yorumların ortak

⁶⁸ “Bir amele verilecek karşılık, o amelin türünden olur” anlamındaki (الجزاء من جنس العمل) ilkesine işaret edilmiştir.

⁶⁹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, Dâru'l-mîzan, İstanbul 2005, 1/40.

⁷⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, 1/40.

⁷¹ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, 1/197.

kaynaktan gelme ihtimali olduğu gibi, birden fazla müfessirin benzer bir görüşe ulaşma ihtimali de bulunabilir. Kelbî'ye nispet edilen bir tefsir İbn Abbas'a ait olabileceği gibi, ilgili ilim çevresinde genel kabul görmüş ortak bir tefsir niteliğinde de olabilir.

Bakara Sûresi 175. Âyet

“Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlar ateşe karşı ne kadar dayanıklıdırlar!”

(أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهَدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ)

İmam Mâturîdî âyetin (وَأُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهَدَىٰ) kısmının tefsiriyle ilgili dalâletin hidâyete tercih edilmesi, mağfirete karşı azabın tercih edilmesi şeklinde iki farklı görüşü zikretmiş, peşinden de Kelbî'nin “Onlar, azab görmeye sebep olan Yahudiliği, bağışlanmaya vesile olan iman karşılığında satın almışlardır.” şeklindeki tefsirini zikretmiş ve bunun zikrettikleri içerisinde en güzel yorum olduğunu belirtmiştir.⁷² Bu yorumda dalâletin Yahudilik ile hidâyetin de iman ile tefsir edildiği görülmektedir. Mâturîdî'nin beğeni ve tercih anlamına gelen buradaki olumlu değerlendirmesini, Kelbî'nin yorumunun âyetin geçtiği pasajdaki Yahudilerin eleştirilip kınandığı diğer âyetlerin bağlamıyla uyumlu olduğunu düşünerek yaptığı söylenebilir.

Nisâ Sûresi 159. Âyet

“Ehl-i kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir. Kıyamet gününde de o, onlara şahit olacaktır.”

(وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا)

Mâturîdî, âyetin (وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ) cümlesinin tefsirini yaparken “ölümünden önce” (قَبْلَ مَوْتِهِ) ifadesindeki zamirin Hz. İsa veya Kitap ehli kimseyi ifade edebileceğine dair iki yorumu aktarmış, ayrıca Kelbî'nin de “Allah Teâlâ, Deccâl çıktığında İsa'yı (a.s) gökten indirip de o Deccâl'i öldürdüğü zaman, Ehl-i Kitabın o dönem hayatta kalan kısmı ona iman edecek ve Müslüman olmayan bir tek Yahudi ve Hristiyan kalmayacaktır.” şeklindeki tefsirini naklederek⁷³ Kelbî'nin de buradaki zamirin İsa'ya (a.s) döndüğü görüşüne sahip olduğunu belirtmiş olmaktadır. Ayrıca bu yorumuyla Kelbî'nin, nüzûl-i İsa'yı kabul ettiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

⁷² Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, 1/315.

⁷³ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Boynukalın, 4/103-104.

Mâturîdî ilgili bağlamda bu âyetin tefsirine dair aktardığı yorumlar arasında tercihte bulunmamış, bu yorumların muhtemel olduğunu, gerçek muradı ise Allah'ın bilebileceğini ifade ederek tevil anlayışını ortaya koymuştur.

Ra'd Sûresi 17. Âyet

“O, gökten su indirdi de dereler kendi ölçülerince dolup aktı ve sel üste çıkan köpüğü aldı götürdü. Süs eşyası veya yararlanılacak bir şey elde etmek için ateşte erittikleri şeylerden de böyle köpük olur. İşte Allah, hak ile batıla böyle misal getirir. Köpüğe gelince sönüp gider. İnsanlara yararlı olan ise yerde kalır. İşte Allah, böyle misaller verir.”

أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهٗ كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُتُ فِي الْأَرْضِ كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ

Mâturîdî, bu âyette anlatılan hususların temsil kabilinden olduğunu belirten tevilleri zikrederken bunlar arasında Kelbî'ye nispet ettiği yorumu nakletmiştir. Kelbî'nin yorumuna göre “O, gökten su indirdi” (أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً) ifadesindeki su ile Kur'ân (vahiy) kastedilmiştir. Kesin inanç sahibinin kalbi inancı ölçüsünde, şüphe sahibinin kalbi de şüpheleri ölçüsünde, istekleri ve kapasiteleri oranında gökten inen ilahi vahiy olan Kur'ân'dan nasiplenirler. Bu arzular bâtil ve köpük gibi yok olup gidici birçok özellik taşır. Buna göre âyetteki su haktır; vâdiler kalplerdir; sel arzulardır; köpük de bâtildir. Hak, yanmayan maden ve zînettir.⁷⁴ İmam Mâturîdî bu bağlamda “âyetteki su temsili ile sanki din ifade edilmek isteniyor” diyerek kendi görüşünü ihtimalli bir ifade ile dile getirmiştir.⁷⁵ Ancak yaptığı açıklamalara bakılacak olursa onun bu âyetle ilgili kendi yorumu ve Kelbî'ninki de dahil olmak üzere serdettiği yorumlar arasında açıkça bir tercihte bulunmadığı, tevil anlayışı gereği, murâd edilen manaya dair kesin bir belirleme yapmaksızın bunların muhtemel yorumlar olduğuna

⁷⁴ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın, İstanbul 2006, 7/411. Mukâtil b. Süleymân benzer bir tefsir ile, Nahl 65. âyetteki (... وَاللَّهُ) “مَاءً” kelimesinin Kur'an anlamına geldiğini ve burada temsîlî bir anlatım olduğunu belirtmiştir. Bk Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Ahmed Ferîd el- Mezîdî, Dârü'l-Kütübî'l- İlmiyye, Beyrut 2008, s.67.

⁷⁵ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın, 7/415.

işaret ettiği söylenebilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Mâtûrîdî'nin Kelbî'ye nispet ederek aktardığı buradaki tefsiri, çağdaş sayılabilecek Şiî müfessir Kummî (ö. hicrî 307 veya 329) neredeyse aynı lafızlarla herhangi bir isme nispet etmeksizin âyetin tefsiri olarak vermiştir.⁷⁶

Rûm Sûresi 7. Âyet

“Onlar, dünya hayatının görünen yüzünü, maddi tarafını bilirler (geçimleri için çalışırlar). Ahiretten ise, onlar tamamen gafildirler.” (يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ)

Mâtûrîdî'nin vermiş olduğu bilgiye göre İbn Abbâs, Kelbî ve diğer bazı âlimler yukarıdaki âyetin “onlar dünya hayatının sadece görünen yüzünü kısmen bilirler” meâlindeki (يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا) kısmını “Dünyalık işlerini ayakta tutan geçim kaynaklarını, ticaretlerini, ustalıklarını, mesleklerini, bütün geçim ve kazanç vasıtalarını, yollarını bilirler.” şeklinde tefsir etmişlerdir.⁷⁷ Nakledilen bu tefsirde, (ظَاهِرًا) kelimesinin, Dünya hayatının maddi yönlerini ifade edecek tarzda yorumlandığı görülmektedir. Burada nakledilen yorumun bir kısmı, Hasan-ı Basrî ve Kelbî'ye nispet edilerek Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) ve Hevvârî'nin (ö. 280/893 civarı) tefsirlerinde de yer almıştır.⁷⁸ Ayrıca bazı kaynaklarda yukarıda zikredilen tefsirle uyumlu olarak İbn Abbâs'ın, bu âyette bahsi geçenlerin “din işleri hakkında bilgisiz olup dünyayı imar etmeyi bilen kafirler olduğu” şeklindeki tefsiri de aktarılmaktadır.⁷⁹

Zümer Sûresi 42. Âyet

“Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar,

⁷⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşîm el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Müessesetü'l- A'lemî, Beyrut 2007, s.338. Ancak Kummî'nin yer verdiği yorumda âyetteki gökten indirilen su, Kur'an olarak değil de “hak” kelimesiyle tefsir edilmiştir.

⁷⁷ Maturidi, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ali Haydar Ulusoy, İstanbul 2008, 11/158.

⁷⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, nşr. Hind Şelebî, I-II, Daru'l-Kütübî'l- İlmiyye, Beyrut 1425/2004, 2/ 645; Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, 3/315.

⁷⁹ Ali b. Ebî Talha, *Sahîfeti Ali b. Ebî Talha*, s.399.

diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”

اللّٰهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَمَاتِهَا فِيمَسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ
(وَيُرْسِلُ الْآخَرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)

İmam Mâturîdî yukarıdaki âyet-i kerime ile ilgili İbn Abbâs’a atfen “Her nefsin varlığı belirlenen bir sebebe bağlıdır. Allah, uykuda ölüm hükmünü verdiği kişinin ruhunu elinde tutar ve sebep kesilir. Uykuda ölüm hükmü vermediği kişinin ruhunu da serbest bırakır ve ruh o sebebe bağlı olarak varlığını sürdürür. Böylelikle ruh bütün vücutta varlığını devam ettirir.” şeklindeki tefsirini aktarmıştır. Ayrıca Saîd b. Cübeyr’e ait “Allah, uyuyan canlıların ruhları ile ölülerin ruhlarını bir araya getirir. Cenâb-ı Hakk’ın bunlardan birbirleriyle tanışmasını istedikleri tanışır; O, ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini de serbest bırakarak uyandıkları zaman bedenlerine iade eder.” tarzındaki yorumu aktarmıştır.

Daha sonra da Kelbî’nin bu âyet ile ilgili “Uyuyan kişi, Allah kendisine nefsinin iade edinceye kadar ölü sayılır; Allah onun ölümüne hükmettiğinde hem ruhunu ve hem de nefsinin birlikte çekip alır. O, uykusunda ölümüne hükmetmediklerinin ruhlarını, tayin edilmiş ecelleri, yani ölüm vakitleri gelinceye kadar tekrar kendilerine gönderir.” şeklindeki tefsirini nakletmiştir. Son olarak ise bir isme nispet etmeksizin şu yorumu aktarmıştır: “Allah, uyuyan kişiden sadece nefsinin alır, ruhu ise cesetten ayrılmaz. Allah onun ruhunu kabzettiğinde ise ruhu ile beraber nefsi de gider.” Devamında Mâturîdî âyetin mânasına dair İbn Abbâs ve Saîd b. Cübeyr’in ne demek istediklerinin net olarak anlaşılamadığını belirterek Kelbî’ye ait açıklamaların ise zikredilen yorumlara kıyasla âyetin tevili olmaya daha uygun olduğunu ifade etmiş ve böylelikle onun yorumunun tercihe şayan olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰

Bu âyetin yorumunda Kelbî’ye ait Te’vîlât’ta geçen tefsirin benzerini Ebü’l-Leyl es-Semerkandî de daha özet ifadelerle Kelbî’ye nispet ederek aktarmıştır.⁸¹

⁸⁰ Mâturîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, thk. Mustafa Yavuz, İstanbul 2008, 12/341-342.

⁸¹ Ebü’l-Leyl es-Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l-Leyl es-Semerkandî*, 3/153.

2.6. Te'vîlat'ta Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verilerinin Karakteristik Olarak Genel Görünümü

Burada konuyu daha anlaşılır kılma adına İmam Mâturîdî'nin *Te'vîlât'ta Kelbî'ye* dair atıflarını konu edinen bu çalışmanın bir değerlendirmesi de sayılabilecek şekilde ilgili tefsir verilerinin *Te'vîlat'taki* karakteristiği, bir tablo üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki ilgili verilerin konu, ilgi, bağlam ve niteliği; nakl veya bireysel görüş ve değerlendirme olması gibi hususların tespiti ve değerlendirmesinde yer yer zorluklar yaşanmıştır. Dolayısıyla tablodaki bu tarz bilgilere dair belli oranda farklı mülâhazalar olabilir. Mâturîdî kabul ve red açısından tarafsız kaldığı yerlerde genel olarak te'vil anlayışının bir tezahürü olarak ilgili tefsir verisini muhtemel yorumlardan biri olarak aktarmıştır.

Te'vîlat'ta Kelbî'ye Ait Tefsir Verilerinin Karakteristiğini Gösterir Tablo						
Tefsir Veri Sayısı	Verinin Geçtiği Sûre	Âyet No	Verinin Konu-İlgi-Bağlam-Niteliği	Mâturîdî'nin Tutumu: Kabul-Red-Nötr/Tarafsız	Verinin Kime Nispet Edildiği	Kelbî'nin Konumu: Nâkil-Kendi Görüşü
1.	Bakara	15	Âyetteki bir lafzın mahiyetine yönelik tefsir	Rivayet sahihse âyetin yorumu bu olur-muhtemel yorum	Kelbî	Aslında nakl/rivayet-Aktarım şekli ise bireysel görüş
2.	Bakara	18	Bakara 15. Âyetteki tefsire işaret edilmiş		Kelbî	
3.	Bakara	104	Âyetin bir kelimesine dair açıklama-Nüzûl ortamına işaret	Nötr-muhtemel	Kelbî	Nakl ve kendi görüşü
4.	Bakara	175	Âyetin bazı kelimelerine ve bir bölümüne dair tefsir	Kabul-Tercih	Kelbî	Kendi görüşü
5.	Nisâ	159	Nüzûlü İsa-zamir mercii	Nötr-muhtemel	Kelbî	
6.	Mâide	27	Kıssadaki Müphem'in izahı olarak İsrâiliyat'tan istifade	Tenkid-gereksiz görme	Müş-terek: İbn Abbâs	Nakl

					-Kelbî vd.	
7.	En'âm	63	Âyetin bazı kelimelerine dair lafzî açıklama	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
8	Tevbe	90	Âyetin bir kelimesine dair açıklama-Kıraatlere değinme	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
9	Ra'd	17	Temsil ile izah	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
10	Meryem	1	Hurûf-ı Mukattaa	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
11	Mü'minûn	100	Âyetin bir kelimesine dair açıklama	Nötr muhtemel	Müş-terek: Katâde-Kelbî	Müşeterek görüş
12	Rûm	7	Âyetin bir kelimesine dair açıklama	Nötr-muhtemel	Müş-terek: İbn Abbâs -Kelbî vd.	Kendi görüşü
13	Zümer	42	Âyetin genel muhtevasının açıklanması	Kabul ve Tercih	Kelbî	Kendi görüşü
14	Kamer	8	Âyetin bir kelimesine dair açıklama	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
15	Rahmân	35	Âyetin bazı kelimelerine dair açıklama-Kıraatlere değinme	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
16	Mücadele	1-5	Sebeb-i Nüzûl	Uzlaştırma/kabul	Kelbî rivayeti	Nakl
17	Mücadele	1-5	Nüzûl bağlamıyla ilgili rivayet	Uzlaştırma/kabul	Kelbî rivayeti	Nakl
18	Haşr	21	İsrâiliyâtan istifade Temsil ile izah	Haber Sabitse Muhtemel yorum	Müş-terek Kelbî vd.	Nakl ve kısmen yorum
19	Hâkka	5	Âyetin bir kelimesine dair açıklama	Red	Müş-terek görüş: Kelbî ve başkaları	Nakl /Kendi görüşü?

20	Meâric	43	Âyetin bazı kelimelerine dair açıklama	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü
21	Hümeze	7	Âyetin bir kelimesine dair açıklama	Nötr-muhtemel	Kelbî	Kendi görüşü

Sonuç

İmam Mâturîdî'nin *Te'vîlât*'ta Kelbî'ye dair atıflarını konu edindiğimiz bu çalışmada yapılan tahliller neticesinde ulaştığımız sonuçları şöyle ifade edebiliriz:

Kelbî, özellikle hadis ve tefsir ilmindeki konumu açısından tartışmaya konu olmuş şahsiyetlerden birisidir. Hadis ilminde güvenilir olmayan biri olarak tanınmıştır. Tefsire dair rivayetlerine ve görüşlerine de yer yer mesafe konmuş olsa da Kelbî'ye nispet edilen tefsir malzemesi, bu literatürün önemli bir kısmında, az veya çok kendine yer bulmuştur.

Hanefi düşünce ekolüne mensup bir alim olan İmam Mâturîdî'nin dirayet tefsiri *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da da Kelbî'nin erken dönem tefsir anlayışını yansıtan kaynaklarından biri olarak yerini aldığı görülmektedir. Ayrıca literatürdeki tartışmalı konumuna rağmen Kelbî'nin, Mâturîdî tarafından yok sayılmadığı, hatırı sayılır bir miktarda ona atıfta bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre *Te'vîlât*'ta Kelbî'ye 21 kez atıf yapılmıştır.

Mâturîdî Kelbî'ye atıfta bulunurken genel tefsir aktarım usulüne de uygun olarak rivayet zincirine yer vermemiştir. Bu husus ise bazen tefsir verisinin aslında kime ait olduğunun tespiti konusunda önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu problem, sonraki dönemlerde tefsire dair rivayet malzemesinin derlenip toplandığı eserler üzerinden bu verilere dair mukayeseli, çapraz okumalar yapılarak belli oranda çözülebilir.

Yaptığımız mukayeseli okumalarda İmam Mâturîdî'nin âyetlerin tefsirinde Kelbî'ye nispet ettiği tefsir verilerinin bir kısmının diğer tefsirlerde de Kelbî'ye nispet edildiği görülmüş; ayrıca *Te'vîlât*'ta Kelbî'ye nispet edilen bazı tefsirlerin başka kaynaklarda özellikle İbn Abbas ile ilişkilendirildiği tespit edilmiş olup bunlara bazen metin içinde bazen dipnotlarda işaret edilmiştir.

Te'vîlât'ta, bir şekilde âyetle ilgili olduğu düşünülerek Kelbî'nin rivayetlerine ve yorumlarına yer verildiği görülmektedir. Kelbî'ye nispet edilen tefsir verilerinin, âyetin tamamına veya bir bölümüne ya da âyetteki bir kelimeye yönelik tefsirler olduğu müşahede edilmektedir. Söz konusu atıfların tek bir konuda ve nitelikte değil, nüzûl sebebi, isrâiliyat, mübhemât, huruf-ı mukattaaların yorumu, Garîbü'l-Kur'ân, müradif kelimeyle tefsir gibi muhtelif konu ve bağlamlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca Te'vîlât'ta, bazı kelimelerin tefsirine dair Kelbî ve diğer bir kısım müfessirlerden aktarılan yorumlar, ilgili kelimelerin farklı kıraatleriyle beraber değerlendirilmiştir. İmam Mâturîdî bu verileri değerlendirirken toptan kabul veya toptan reddetme tavrı yerine bazen Kelbî'yi tenkit etmiş bazen da görüşlerini isabetli bularak tasdik etmiş, genel olarak ise te'vil anlayışının bir tezahürü olarak tarafsız kalmış ilgili tefsir verisini muhtemel yorumlardan biri olarak aktarmıştır.

Te'vîlât'ta Kelbî'ye ait tefsir malzemesinin bir kısmının rivâyet, önemli bir kısmının ise dirâyet niteliği taşıdığı görülmüştür. Ayrıca tefsir verisinin aidiyeti açısından Kelbî, bu verilerin bir kısmında nâkil konumunda iken çoğunluğunda ise kendine ait yorumu olan müfessir kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Mâturîdî'nin tefsîr-te'vîl anlayışı açısından Kelbî referanslarının bazılarının tefsir verisi bir kısmının da te'vîl verisi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın nihayetinde, erken dönem tefsir anlayışının önemli simalarından olan Kelbî'ye kaynaklarda nispet edilen tefsir malzemesi üzerinde çok yönlü okumalar yapmak suretiyle bu verilere dair sağlıklı neticelere ulaşmayı sağlayacak dakik araştırmaların gerekli olduğunu; ayrıca özelde Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın, genelde ise diğer tefsir müellefâtının kaynaklarına dair çok boyutlu yeni çalışmalara ihtiyaç olduğunu ve bu sahanın gayretli, titiz araştırmacıları beklediğini belirtmek isteriz. Bu çalışmamız tüm eksiklerine rağmen bu tür araştırmalara katkı sağlayacak olursa amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynakça

Ali b. Ebî Talha, *Tefsîru İbn Abbâs el Müsemmâ bi Sahîfeti Ali b. Ebî Talha*, nşr. Râşid Abdülmünim Er-Reccâl, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.

Bakkal, Mustafa Cihad, Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2018.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-, Me'âlimü't-tenzîl, thk. Abdürrezzâk Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.

Birişik, Abdulhamit-Hüseyn Abdülhâdî Muhammed, "Mübhemâtü'l-Kur'ân" *DİA*. Ankara 2020, XXXI, 436-438.

Cerrahoğlu, İsmail, "Muhammed b. Sâib el- Kelbî", *DİA*, Ankara 2022, XXV, 205-206.

Cerrahoğlu, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân" *DİA*. İstanbul 1996, XIII, 379-380.

Diñç, Ömer, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul-Ankara 2022.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Mecâzü'l-Kur'ân, thk. Ahmed Ferîd el- Mezîdî, Darul Kütübil İlmiyye, Beyrut 2006.

Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Câmi li Ahlâki'r-Râvî ve âdâbi's-Sâmî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Müessesetü'r-Risâle Beyrut 1996.

Hevvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, tah. Belhâc b. Saîd eş-Şerîfî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd -Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut 1997.

İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ el-Mürrî el-Kurtubî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîz*, Dâru'l-Fârûkî'l-Hadîse, thk. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kahire 2002.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-Kavlü'l-müsedded fî'z-zebbi an Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1981.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el- Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*, thk. Ebu Abdurrahman Fevâz Ahmed, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002.

Karataş, Ali, “Kelbî ve Yorumları”, *Kur’ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 2019, s.1-15.

Karataş, Ali, “Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâturîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ı”, *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-*, 2010, cilt: XV, sayı: 47, s. 161-174.

Karataş, Ali, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, Fecr Yayınları, Ankara 2021.

Kaya, Mesut, *Taberî Tefsirinin Kaynakları*, İFAV. Yayınları, İstanbul 2022.

Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2005.

Kummî, Ebû’l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşîm, *Tefsiru’l-Kummî*, Müessesetü’l- A’lemî, Beyrut 2007.

KURAMER Kütüphane Programı.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-, *el-Câmi‘ li-Ahkkâmi’l-Ğur’ân*, thk. Abdullah. b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2006.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. (Bekir Topaloğlu yönetiminde) Ahmet Vanlıoğlu-Muhammet Masum Vanlıoğlu vd., *Dâru’l-Mîzân*, İstanbul 2005-2011. (Muhtelif ciltler)

Mevsûatü’t-Tefsîri’l-Me’sûr, editör: Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, Dâru İbn Hazm, Suudi Arabistan 2017.

Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Ahmed Ferîd el- Mezîdî, Dâru’l-Kütübi’l- İlmiyye, Beyrut 2008.

Mübdî‘ (Müessesetü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye), *el-Câmiu’t-Târîhî li Tefsîri’l-Kur’âni’l Kerîm* (Kronolojik Tefsir Literatürü Programı). <https://www.mobdii.com/>

Nassâr, Hüseyin b. Muhammed, “Kütübü Garîbi’l-Kur’ân”, *Nedvetü ‘inâyeti’l-Memleketi’l-Arabiyyeti’s-Suûdiyye bi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Mecmau’l-Melik Fehd li Tıbbâti’l-Mushafi’s-Şerîf, Medine-i Münevvere 1424/2003, s. 325-354.

İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el- Fihrist*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019. (Eserde atflar için Arapça metin kısmından istifade edilmiştir.)

Özdeş, Talip, *Mâturîdî’nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 2002.

Semerkindî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî (Bahru'l-'ulûm)*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Zekeriyyâ Andülmecîd en-Nevtî, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut 1993.

Sezen, Melikşah, *İmam Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, Kök-ler Yayınları, İstanbul 2018.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir, Mekke, ts.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecr, Kâhire 2001.

Topaloğlu, Bekir, “*Mâturîdî*” (Tefsir İlmindeki Yeri), *DİA.*, 2003, Ankara, XVIII, 159-165.

Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, nşr. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut 2004.

Yâkût el- Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-VII, Beyrut 1993.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et- Tefsîr ve'l- Müfessirun*, Mektebetü Vehbe, 3. Baskı Kâhire 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-(Tabakâtü'l) Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1993.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır el-Mısrî eş-Şâfiî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.